

EGY SOSEM VOLT BALOLDAL GYÖKEREI

ROMSICS GERGELY

Csunderlik Péter:

Radikálisok, szabadgondolkodók, ateisták

A Galilei Kör története (1908–1919)

Napvilág, Budapest, 2017., 400 oldal, 3900 Ft

Csunderlik Péter vaskos munkája fontos hozzászólás a magyar társadalmi és politikai átalakulások történetének egy kiemelkedően fontos fejezetéhez. Az ideológiai késő modernitás születési ideje a XIX–XX. század fordulója: ekkor keletkeznek azok az eszmerendszerek – a különböző populizmusoktól az újkonzervativizmusig –, amelyek majd a XX. századi folyamatokban fejtik ki hatásukat igazán, számos alkalommal újra és újra felszínre bukkanva különböző mutációkban. A gondolkodásmódban jelentős eltolódások mennek végbe a hazai jobb- és baloldalon, és új erők is képződnek (gondoljunk csak a jobboldali ellenzéki csoportok, így a Katolikus Néppárt, az agráriusok megjelenésére, a szociáldemokrácia megerősödésére). Csunderlik ebből az ideológiatörténeti „nagyregényből” jó szemmel egy fontos fejezet nem kevésbé fontos alfejezetét választotta témájául: a radikális demokrata és a különböző szocialista irányzatok találkozási pontjában kialakuló új magyar baloldal generációs szellemi műhelyének, a Galilei Körnek a történetét írja meg,

1 ■ Igyekszem méltatni a szerző társadalomtörténeti teljesítményét is, de az ideológiatörténeti vonatkozásokban inkább érzem elegendőnek tudásomat a szerzővel folytatandó termékeny vitához.

2 ■ Hanák Péter: A magyar „középosztály” fejlődésének problémájához. *Valóság*, 5 (1962), 3. szám, 23–39. old.; uő: Vázlatok a századelő magyar társadalmáról. *Történelmi Szemle*, 5 (1962), 2. szám, 210–245. old. (A diagnózist, ha sokkal inkább doktriner keretek között is, Hanák 1955-ben felállította, ahogy Csunderlik is hivatkozza: Hanák Péter: *A dualizmus válságának elmélyülése a XX. század első éveiben*. Akadémiai, Bp., 1955.)

3 ■ Szabó Miklós: Új vonások a századforduló magyar konzervatív politikai gondolkodásában. In: uő: *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986*. Atlantis Program, Bp., 1989. 109–176. old. (Első közlése: *Századok*, 108 [1974], 2. szám, 3–65. old.)

4 ■ Szabó Miklós: A kontinentális Európa konzervatív ideológiájának új vonásai a századfordulón. In: uő: *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986*, 7–46. old.

5 ■ Litván György – Szűcs László (szerk.): *A szociológia első magyar műhelye: A Huszadik Század köre*. I-II. köt. Gondolat, Bp., 1973. (I. a bevezető tanulmányt, I. köt. 5–46. old.); Litván György: „Magyar gondolat” – „szabad gondolat”. *Valóság*, 17 (1975), 3. szám, 11–26. old.; uő: „Magyar gondolat” – „szabad gondolat”: *Nacionalizmus és progresszió a század eleji Magyarországon*. Magvető, Bp., 1978.

mélyen beágyazva a sok szálon futó elbeszélést egyfelől a tágabb ideológia- és mentalitástörténeti kontextusba, másfelől pedig kor társadalomtörténetébe.¹

A XIX. század utolsó két évtizedében Európa-szerre kibontakozó ideológiai válság és átrendeződés a dualista magyar államot és társadalmat is érintette. Ennek történetét Hanák Péter értelmezte 1962 után egymást követő munkáiban,² amelyek még most is a kortárs történészi beszédmód origójául szolgálnak, akkor is, ha mára szinte minden aspektust tovább finomított a kutatás, illetve számos ponton nehezen tarthatónak bizonyultak a maguk korában úttörő megállapítások. Hanák tézisei a századvég-századelő társadalmi, kulturális és politikai átalakulásairól már az 1970-es évek magyar történetírásában részletesebb vizsgálatok tárgyává váltak. Megkezdődött mind az új jobboldal, mind a vele egy időben jelentkező modern baloldali áramlatok máig vitaképes (tehát alig, vagy csak másodlagosan doktriner) ideológiatörténeti értelmezése. Előbbit illetően a *Századokban* 1974-ben megjelent nagy tanulmányában Szabó Miklós tekintette át a különböző szellemi forrásvidékekről származó, valamint a bizonytalan, gyengén intézményesült magyar pártrendszer körülményei között változó kontúrokkal rendelkező jobboldali irányzatokat, az „újkonzervativizmus” fogalma köré szervezve az értelmezést.³ Az 1867-es rend kihívóira koncentrált: azokra, akik a konzervatív mentalitást a klasszikus, elitista liberális elvekkel ötvöző politikai vezetőréteggel szembefordulva új kérdésekkel és válaszokkal léptek fel. Mind a kérdések, mind a válaszok antimodernista és antikapitalista, paternalista társadalmi nézeteket vezettek be a magyar nyilvánosságba, a hazai viszonyokban tükrözve a Szabó Miklós által szintén vizsgált kortárs nyugat-európai – francia, német – újkonzervatívok eszmekincsét.⁴

A „baloldallról” – különös tekintettel a „polgári”, azaz nem szocialista baloldalra – adott átfogó képet 1973-ban a *Huszadik Század* körét bemutató kétkötetes válogatás Litván György és Szűcs László szerkesztésében, majd – az 1975-ös előtanulmányt követően – Litván életművének kulcsszövege, a „*Magyar gondolat – szabad gondolat*”.⁵ Litván végleg szakított a radikálisok „elégtelen” reformszelleméről és „burzsoá” korlátairól szóló dogmával, és a mozgalom olyan értelmezését dolgozta ki, amely a századvég ideológiai válságai közül a XIX. századi liberális hagyomány – Szabó Miklós írásaiban – elemzett állampártivá és konzervatívvá válását és a kor szocialisztikus

gondolkodását nevezte meg mint az új polgári baloldalt érő legfontosabb hatásokat.⁶ E kettőből jöttek létre a világszerte máig létező szociálliberális hagyomány alapjai, amely hagyomány a liberalizmus és a szocializmus közötti spektrumon belül számos változatot engedett meg – még a századforduló szűk újbaloldali magyar szellemi életében is.

A középosztályban ható erjedés e három szerző által megrajzolt alapvonalait és fontos kutatási irányait félszázad alatt meglepően kevés kihívás érte. Hanák Péter, Szabó Miklós és Litván György máig minden, a korszak történettudományi kontextusához fontos adalékokkal szolgáló munka kanonikus hivatkozásai közé tartozik. Csunderlik Péter, amikor a Galilei Kör kis korszakának (1908–1914) komprehenzív feldolgozására törekedve hozzált munkájának körvonalazásához, maga is felidézte ezt a hagyományt, akárcsak az elmúlt három évtized általa is bőséggel hivatkozott szerzői: a *Huszdik Század* eszmétörténeti feldolgozására vállalkozó Pók Attila, a hanáki koncepciókat társadalomtörténeti kritikának alávető, utóbb Karády Viktorral vitatkozó Gyáni Gábor és mások – és magamat is ide sorolnám.⁷

Az evokáció nem jelent kritikátlan elfogadást, sőt éppenséggel a kritika kiindulópontja is lehet. Gyáninál kevésbé élesen, de Csunderlik is elhatárolódik Hanák munkáinak „kiterjesztő” értelmű olvasatától, tehát attól a tendenciától, amely a Hanák által azonosított törésvonalakat társadalmi életvilágokat elhatároló, esetenként szétválasztó társadalmi adottságként értelmezi, s ennek megfelelően a társadalmat két elkülönülő részre bontaná (legalábbis a középosztály szintjén).⁸ A magyar ideológiatörténet kiemelt feladata ugyanakkor – ebben talán egyik történészgenerációban sincsen vita – annak feltárása és elbeszélése, hogy milyen párhuzamos folyamatok zajlottak az első világháborút megelőző negyedszázad során, és hogyan konstruálódott meg a kettős társadalom elsőpró erejű mitológiája. Ezzel foglalatossá nem szükséges megpróbálkozni annak eldöntésével, hogy az ideológiailag intézményesített társadalmi törésvonalakat mennyiben és milyen módon előlegezték meg a már korábban is meglévő mentalitásbeli és egyéb különbségek. Az ugyanis Hanáktól Csunderlikig világos, hogy a kiművelt magyar emberfőkben a kettősségnek ez a tudata ebben az időszakban erősödött meg, és kezdett leszivárogni egyéb rétegekhez.⁹ Olyan detektívmunkára van szükség, amely a késő modern politikai ideológiai paradigma születése és magyar alakváltozatai nagy eszmétörténeti kérdésével dialogikus viszonyban maradva feltárja és a folyamatokról alkotott beszámolóiban alátámasztja, hogy „az identitások és az imázsok feltételezett tanúsága szerint is nemzetire és polgárra hasadó magyar társadalom” miképpen is hasadt meg, mit jelentett ez a hasadás, és milyen – tragikus – módokon befolyásolta a magyar késő modernitás utóbb szinte minden dimenzióját.¹⁰

Csunderlik elődleges célja a Galilei Kör ún. „nagy korszakának” rekonstruálása, tehát sok szempon-

tú értelmezést kíván adni a magyar baloldali gondolkodású fiatalokat tömörítő műhely néhány évéről (1908–1914). A kör ebben az időszakban a hazai kultúrharcban – a hasadás gondolati feltételeit kitermelő nyilvános összecsapásokban – a progresszívista diákság fontos műhelyévé vált. Jelentősen hozzájárult mind a korszakban itthon újszerű baloldali pozíciók artikulálásához, mind utóbb – nyersanyagként – a magyar radikális hagyományt a nemzet nevében démonizáló, elsősorban Horthy-kori, de máig tovább élő jobboldali kritika fontos referenciapontjainak kialakításához. Csunderlik olvasatában a XIX. század végén zajló folyamatok – ebben Szabó és Litván kanonikus gondolataitól jelentősen nem tér el – egyszerre vezettek egy kultúrharcos jobb- és baloldal kialakulásához. Az egyetemeken elindult küzdelem logikusan vezetett egy lényegében egyetemistákat tömörítő radikális demokrata szervezet kialakulásához, amely azonban messze nemcsak az egyetemi háborúk iránt mutatott érdeklődést, hanem az átfogó társadalmi reformok műhelyeként határozta meg magát. A világnézeti szakadás szimbolikus pillanatai közül több is megjelölhető, és a bevett értelmezésű eseményeken túl Csunderlik több lehetőséget is felvillant, beleértve Bródy Sándor 1902-es botránydrámájának fogadtatását is. Az ehhez hasonló epizódok mind a „magyar” és a „szabad” gondolat között vélt ellentét esetei ilyen vagy olyan áthallások révén. Egyetérthetünk a szerzővel, hogy a Társadalomtudományi Társaság 1906-os szakadása, a liberális-konzervatív tagok kiválása

6 ■ Szabó Miklós: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918)*. Új Mandátum, Bp., 2003. 217–224. old.

7 ■ Pók Attila: *A magyarországi radikális demokrata ideológia kialakulása: A „Huszdik Század” társadalomszemlélete (1900–1907)*. Akadémiai, Bp., 1990. 11. old.; Gyáni Gábor: „Erkölcstelen emancipáció” és „illuzórikus asszimiláció”: Diskurzusok zsidókérdésről. In: uő: *Történelemszövegek*. L'Harmattan, Bp., 2002. 149–158. old. Gyáni is e hasonló logika mentén hivatkozik Szabó Miklósról, I. Középosztály és újkonzervativizmus, 183. old.

8 ■ Gyáni Gábor: A polgárosodás történeti problémája. In: Gyáni: *Történelemszövegek*, 98–115. old. A hanáki logika kockázata eszerint az, hogy „a közép-európai miliőben leginkább a zsidóság belső lényegéből fakadó polgári társadalmi minőség esszencialista posztulátuma válik elsődleges szövegszervező motívummá” (114. old.).

9 ■ Szabó Miklóst idézve: „Az eredmény az értelmiségi-hivatalnok középrétegek kettészakadása volt. A tízes évektől a szétváló »polgári középosztály« és »keresztény középosztály« külön-külön hagyományokat, értékrendet és ideálokat követett, s köztük a szakadék egyre inkább mélyült.” Szabó Miklós: *Középosztály és újkonzervativizmus: Harc a politikai katolicizmus jobbszárnya és a polgári radikalizmus között*. In: uő: *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986*, 177–190. old.

10 ■ Gyáni Gábor: *Polgárság és középosztály a diskurzusok tükrében*. In: uő: *Történelemszövegek*, 78–97. old.

11 ■ Pók Attila: *A magyarországi radikális demokrata ideológia kialakulása*, 14–15. old.

12 ■ Antonio Gramsci: *Selections from the Prison Notebooks*. Eds. Quentin Hoare – Geoffrey Novell Smith. Electric Book Company, London, 1999. 215–218. és 228–230. old.; Diana Mishkova: *Le radicalisme serbe au XIXe siècle: Quelques pages de l'histoire du populisme balkanique. Etudes balkaniques*, 1999. 1–2. szám, 170–195. old.

13 ■ Szabó: *Politikai kultúra Magyarországon*, 130–132, 144–145, 154–155. old.

tekinthető a gondolkodástörténetben szimbolikus eseménynek, egyben azon történelmi pillanat – a kettészakadóban lévő művelt középosztály – szimbolikus megmutatkozásának, amelyben a Galilei Kör is megalkult és működött. A radikálisok – ahogy Csunderlik idézi – az elit előtt „hajbókolókat” vélték csak elveszíteni, utóbbiak a magyar gondolat vélt gyengeségével indokolták döntésüket, köztük a szerző által idézett (59. és 63. old.) Apáthy István, a Társaság addigi elnöke, akinek a távozásáról szóló, a magyar és szabad gondolatra vonatkozó megnyilatkozását a szerző joggal tartja „paradigmatikusnak”.¹¹

Csunderlik munkájának egyik erőssége, hogy nagyon alaposan bemutatja, majd elemző szempontként legtöbbször sikeresen érvényesíti a körnek – a magyar politikai gondolkodásban elfoglalt helyét lényegében kijelölő – viszonyát a korszak nagy kérdéseire, amelyek cseppet sem meglepő módon szorosan kapcsolódtak a késő dualista kor válságtüneteire. A bevezetés a már említett középosztályi „kulturharc” mellett a munkáskérdést és a földkérdést tekinti át, meghatározva ezzel három kiemelkedő – és összeérő – modernizációs kihívást. Érdekes ellentét feszül a problémahármas expozíciója és az ezt követő narratív fejezetek között. Csunderlik tézisszerűen nem fogalmazza meg, de szövege magáért beszél: a nagyobb részt polgári-kispolgári származású, életpályájukat tekintve pedig egyértelműen a középosztályban maradó vagy ahhoz felzárkózni készülő galileisták legintenzívebben a középosztályban dülő kulturharcban vettek részt. Másodszorban foglalkoztatta őket a világképükben a jövőt jelentő munkásság és egy lehetséges baloldali városi koalíció lehetősége. Csak később és kevésbé intenzíven került előtérbe az agrárszegénység és a vidéki társadalom kérdése. A három problémához kapcsolódó akciók és állásfoglalások, illetve a köztük lévő érintkezési felületek kijelölik Csunderlik munkájának vonatkoztatási terét, amelyben helyet kapnak az egyes részproblémák és a szerző kutatási eredményei is. Ezért a következőkben a három nagy – nem egyenlő súlyú – tematika alapján folytatom könyve ismeretét. A cél azonban továbbra is elsősorban annak

megmutatása, hogy ez a könyv milyen módon járul hozzá a nagy ideológiai átalakulás, a századvég mint *Wandelzeit* jobb megértéséhez, illetve milyen hermeneutikai és (kon)textuális problémákat diagnosztizál a leegyszerűsítés helyett üdvözlendő módon inkább a bonyolítást és az érzékeny, önreflexív olvasást/írást preferáló szerző.

A középosztályi „kulturális harc” fogalma prob-

lematikus, de Csunderlik szóhasználatát mégis elfogadhatjuk. Mint bevezetőjében is sugallja, a kulturharc csak a felszínt jelentette, amelyen a formálódó ideológiákat alakító és egyben mögéjük felzárkózó középosztályi csoportok között kialakultak a törésvonalak, artikulálódtak a konfliktusok. Mindkét oldal, az újkonzervatívok éppúgy, mint a radikális demokraták, az egymást vitató kulturális reprezentációk fényében alakították ki politikai identitásukat, ezért nem indokolatlan ennek az aspektusnak a hangsúlyozása. A közös elem az 1867-es rendszer establishmentjének elutasítása volt, azonban ez az elutasítás más-más formát öltött. Az újkonzervatívok egyes csoportjainak a Széll-kormányval sikerült először fontos szimpatizánsaik révén bejutniuk az establishmenten belül a hatalmat gyakorlók közé. Céljuk

inkább az állam meghódítása lehetett, s nem a formális ellenzéki pozícióból indított reformpolitika – amit más, gyengén intézményesült állami-politikai intézményekkel rendelkező félperifériás társadalmakból is ismerünk: ezt a mintát mutatja az olasz *Trasformismo* korszak, de a radikálisok és a régi elit közötti kapcsolatrendszer is a századvégi szerb politikában.¹² A Széll-korszakot követő gyorsuló politikai eseménysorozatban aztán hol a kormánypárton belül, hol az ellenzéki koalíció részeként az egykori Nemzeti Párt egyes elemei, az agráriusok és a 48-as jobbszárny egyes részei, valamint a régi eliten kívül álló Katolikus Néppárt tulajdonképpen mindvégig politikaformáló erő maradt, amelyet nem éles határvonal, hanem mindkét irányban transzfereket megengedő szürke zóna választott el a régi establishmenttől.¹³ Ezt Csunderlik nem teszi teljesen világossá, ami csak azért problematikus (hiszen könyvének szorosan véve nem témája ez

a folyamat), mert így némi bizonytalanság marad a szövegben a galileisták dühével kapcsolatban, amely látszólag egyszerre irányult a régi, a liberális örökség egyes elemeit is őrző elit és az új politikai jobboldal ellen. Antiklerikalizmusuk az utóbbi ellen irányul, de például a földkérdésben, a választójog kapcsán a szabadelvű konzervatívok legalább annyira ellenségeiknek számítottak, mint az új jobboldal.

A könyv fontos eredménye, hogy pontosan dokumentálja a felszínen zajló, az identitásokat hosszú távra formáló nagy kulturális összeütközéseket, a Pikler Gyula ellen irányuló egyetemi hecckampánytól kezdve a „nagy korszak” végének közéletét egyre inkább meghatározó választójogi harcig. A kirajzolódó kép szerint – amely gazdagon adatolt és meggyőzően koherens – a galileisták éppen a nagy korszakban olyan bizonytalan politikai identitású, heterogén közeget alkottak, amelyben a (régi vágású) liberalizmus társadalmi problémamegoldóképességéről kialakított negatív értékelés és az új jobboldallal való szenvedélyes, érzelmi alapú szembeszállás jelentette a kötőanyagot. Ezen túl azonban a határozott balliberális (szociálliberális stb.) álláspontoktól egészen a szocialista irányzatokig több árnyalatban is megtalálhatók voltak köztük az egyes eszmerendszerek képviselői.

A könyvnek a historiográfiai középosztály-diszkurzusra vonatkozó részéből három fontos összetevőt emelek ki, amelyekkel Csunderlik hozzájárul a bevezetésben vázolt paradigmatis kérdés nagyobb felbontású értelmezéséhez. Az elsődleges források tanulmányozása alapján vizsgálja felül és egészíti ki a Galilei Kör tagságának társadalmi hátterére vonatkozó eddigi – részben anekdotikus – tudásunkat. Bizonyos korábbi vélekedéseket megerősít: a fővárosi zsidó középosztályhoz tartozó személyek valóban nagy, de nem elsőpró arányáról a tagságban (és arányuknál jóval nagyobb súlyuk a fontosabb tagok között az első években), a társadalmi mobilitást mutató hallgatók szinte természetes jelenlétéről stb. Am sokkal érdekesebb eleme annak bemutatása, hogy egyfelől hogyan artikulálódtak a Galilei Körön belüli ellentétek, és másfelől hogyan definiálták magukat a galileisták. A „külső”, „hideg” olvasat – amelynek alapja a származás, iskolázottság, a szülők vagyoni helyzete – így kiegészül egy „belső” leírással, egy-egy tag valamilyen forrás segítségével azonosítható önképével és társadalmi helyzetértékelésével.

A középosztályhoz sorolható (cseléd tartó családból érkező, jó negyedben élő, drága egyetemi képzésben részesülő) hangadó tagok számára meglepően fontos volt proletárságuk megkonstruálása, jellemzően a függő, kiszolgáltatott értelmiségi alakjából kiindulva. Ezért (is) volt ambivalens „ütközésük” a felfelé mobilis, ténylegesen szegény, sokszor vidéki származású tagokkal, akik nagyobb arányban akadémiai, és nem egyetemi hallgatók voltak – mint például Rákosi Mátyás. Csunderlik arról is beszámol, hogy a vidéki diákoknak azzal a megjegyzéssel javasolták az egyet-

hez csatlakozást, hogy a szociáldemokrata hallgatók ott gyűlnek össze. A kibontakozó kép tanulságos: a munkássághoz utat kereső értelmiségi csoport – gyakran kivételesen tehetséges – tagjai kerülnek ideológiai szempontból egyre közelebb a szocialista nézetekhez, sőt egyesek a kommunizmushoz. Szegényebb háttérű és szociáldemokrata hallgatók is érkezőnek növekvő számban, de kisebbséget alkotnak az egyetben. Az elit és a tömeg elkülönülése bizonyos mértékig még a szabadgondolkodó diákság körében is reprodukálódik. Csunderlik alaposan dokumentálja azt az epizódot, amelyben Rákosi Mátyás, a balszárny vezető szervezője igyekszik növelni befolyását: 1911 decemberében a szociáldemokrata kisebbség, vélhetően a polgári háttérű marxisták szavazataival erősítve, a parázs hangulatú közgyűlésen egyértelműen jelzi, hogy a tagság közel felének szimpátiáját bírja. Ez nem töréshez vezet: a balra nyitott „polgáriak” elfogadják a kör bekapcsolódását a munkásmozgalom elsősorban választójogi, tehát demokratikus és nem szocialisztikus küzdelmébe, és emellett intenzívebbé válik az önképzés mellett a munkásoktatás is.

Második elemként fontos kiemelni, hogy Csunderlik a magyar radikalizmust érő szellemi hatások vizsgálatában az eddigieknél messze pontosabb kutatási eredményeket ért el. A korábbi állításokat nem cáfolja, de fontos pontokon korrigálja: tulajdonképpen Pók Attilának a *Huszonegyedik Század* köré vonatkozó kutatásaival párhuzamosan vázolja fel az eszmék átvételének az övétől eltérő történetét. Míg Pók elsősorban a kortársak által összefoglalóan szociológiként meghatározott, tág társadalomtudományos terület hatását mutatja ki az önmagát tudományos (bár elkötelezetten tudományos) műhelynek tekintő folyóirat környezetében, Csunderlik a tudomány iránt lelkesedő fiatal aktivisták tájékozódási pontjait veszi számba. Ebben a dimenzióban is leképeződik a konfliktus a „polgári” és a „szociáldemokrata” szárny között: 1910-től kezdve a századfordulón a középosztályi értelmiség körében Európa-szerre népszerű az ún. „semleges”, azaz materializmus és idealizmus vitáját megkerülő monizmus, amely a szocialista diákok számának növekedése nyomán szembekerült a marxizmussal. Ernst Haeckel és világnézeti követői, illetve elvontabb síkon Ernst Mach tanait Polányi és a többi vezető népszerűsítette a körben. Amit politikailag képviseltek, az nagy vonalakban megfeleltethető volt a Szabó Miklós által „neoliberálisnak”,

14 ■ Szabó Miklós: Politikai gondolkodás és kultúra Magyarországon a dualizmus utolsó negyedszázadában. In: Hanák Péter (szerk.): *Magyarország története, 1890–1918*. (Magyarország története tíz kötetben, 7/2.) 931. old.; uő: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918)*, 226. old.

15 ■ Jacob Oser: *The Evolution of Economic Thought*. Harcourt, Brace and World, New York, 1970. 2. kiad. 323–324. old.

16 ■ Vö. Szabó: *Új vonások*, 139. old.

17 ■ Cieger András: A hatalomra jutott liberalizmus és az állam a dualizmus első felének magyar politikai gondolkodásában. *Századvég*, 2001. tavasz, 20. szám, 95–118. old.

„újliberálisnak”, azóta jobbra balliberálisnak, radikális demokratának nevezett programnak – azaz a nőjogoktól a pacifizmuson át a radikális szekularizmusig húzódó spektrum egészen követeltek reformot, ám a gazdasági-társadalmi viszonyok radikális megváltoztatása nem volt programjuk része.¹⁴ A történelmi materializmusból értelemszerűen következett a radikális gazdaságszervezési reform igénye, amelynek képviselte tulajdonképpen politikai értelemben szocialistává tette volna a kört. A „nagy korszakban” a küzdelem nem dőlt el, inkább a baloldali „emancipálódott” a galileista közösségen belül. Végül a háború alatt, mint Csunderlik narrációjából kiolvasható, meglehetősen szervesen, a sokk és az új hatások nyomán jelent csak meg a körben a valódi bolsevizmus. A kutatás alapján úgy tűnik, ez nemcsak a beáramló radikalizált munkásfiataloknak vagy szegényebb egyetemistáknak volt köszönhető, hanem a középosztályból érkező, befolyásos régi tagok radikalizálódásának is – gondoljunk csak Duczynska Ilonára –, azaz több szálon, párhuzamosan ment végbe.

A középosztályból kikerülő első vezetői csoport, a növekvő számú, bár kisebbségben maradó, felfelé mobilis diákok, a baloldali, származást és hátteret sokszor felülíró értelmiségi útkeresések együttesen sajátos kettős jelleget kölcsönöztek a Galilei Körnek. A munkásokkal való társadalmi és részleges politikai szolidaritás trendje nem eredményezett felzárkózást a szociáldemokráciához a mozgalom történetének „nagy korszakában”. Ezt a sajátos kettőséget Csunderlik részletesen kibontja, beleértve a közéleti szerepvállalás dilemmáit és a szellemi útkereséssel járó vitákat is. Megjegyzésem legfeljebb annyi lehet, hogy a nem marxista, de reformpárti, radikális baloldalnak a korban meghatározó politikai gazdaságtani gondolkodója, Henry George csak elvétve szerepel a szövegben. Érdekes lett volna megtudni, hogy a kör működése előtti egy-két évtizedben hatalmas hatású George előkerült-e egy nem marxista gazdasági reform apostolaként a kör eseményein, és a monizmus-történelmi materializmus vitához hasonlóan kínált-e az inkább Polányihoz hasonlóan gondolkodók számára „polgári” alternatívát a politikai gazdaságtan területén. Ha nem volt így, azt jelezheti, hogy nem minden nagy hatású nemzetközi áramlat csapódott le egyenlő mértékben a magyar közgondolkodásban, és ez adott esetben magyarázatot igényel. Haeckelhez és Mach gondolataihoz képest ugyanis George „világstár” volt, kétmillió példányban elkelt könyve, a *Progress and Poverty* (1879; magyar kiadása: *Haladás és szegénység*. Braun Róbert fordításában és előszavával. Athenaeum, Bp., 1914.) pedig a születőben lévő tudományág legismertebb munkája.¹⁵

A harmadik fontos hozzájárulás a historiográfiai középosztály-diskurzushoz a galileisták szervezeti beágyazottságának dokumentálása. Csunderlik fontos adatokat közöl, amikor bemutatja az egyes páholyok részéről a körnek juttatott adományokat, valamint számba veszi a Társadalomtudományi Társaságtól és

a Szabadgondolkodás Magyarországi Egyesületétől kapott egyéb támogatásokat – anyagi és szellemi természetűeket egyaránt. Ezek a vizsgálatok alátámasztják a szabadkőműves páholyok meghatározó szerepét a baloldali egyesületi életben, valamint rávilágítanak arra is, hogy a Társadalomtudományi Társaság és a *Huszádik Század* „szakadása” nem feltétlenül hozott létre merev frontvonalakat a mérsékelt liberálisok és a radikális demokraták között.¹⁶ Így például nem minden „konzervatív”, avagy „nemzeti” páholy utasította el az együttműködést. A radikális demokratákkal szemben megválasztott Bókay Árpád nagymester is megjelent a Galilei Kör egyik eseményén 1909-ben. (Jellemző történet, hogy a diákok megijedtek korai távozásá miatt – Bókay utóbb megnyugtatta őket. Az epizód a szabadkőművesség többször hangsúlyozott fontosságát jelzi.) A törés mitológemája alighanem utólagos konstrukció, amelynek narratív bevezetését az 1918–20 közötti nagy politikai hasadás tette szükségessé. Erre mutatnak példát a *Huszádik Század* egykori főszerkesztőjének, Gratz Gusztávnak a két háború közötti állásfoglalásai, amelyeket Csunderlik bemutat: pontosan kirajzolódik belőlük az utólagos frontépítés, a visszavetítés mint retorikai eljárás hatékonysága, a jelen szakadékaiknak visszalátása a múltba.

A középosztály-problematikák mellett 1910-től az ipari munkásság helyzete, valamint politikai szervezetük, a szociáldemokrata párt által képviselt választójogi program a nagypolitika napirendjének változását követve a Galilei Kör programjában is előrébb került. Már érintettem a galileisták közeledését a munkásmozgalomhoz. Ahogy arra Csunderlik felhívja a figyelmet, a marxista üdvtörténetírás ezt teleologikus folyamatként cselekményesítette, az „érés” és a „szükségyszerűség” szüzséi köré szervezte. A könyv pontosan bemutatja ennek az elmozdulásnak a konfliktusos, egyenetlen és befejezetlen jellegét, nem vitatva ugyanakkor, „hogy a szabadgondolkodó diákegyesület idővel bekapcsolódott előbb a munkásoktatásba, majd a munkásmozgalmi akciókba” (26. old.). Az értelmiség egy szegmensének elmozdulása a liberalizmustól a szociális kérdések politikai aktivizmussal (tehát a nem a piac önszabályozó képességére támaszkodva) való megoldását javasoló radikálisabb irányba már az 1880-as években elkezdődött – még ha eleinte csak nyomokban volt is jelen. Cieger András hívja fel a figyelmet a galileista mozgalom megalakulásában akaratlanul is – a progresszívista diákok által felháborodottan fogadott meghurcoltatása révén – kiemelt szerepet játszó Pikler Gyula egy 1886-as írására, az akadémiai establishment folyóiratában, a *Budapesti Szemle* lapjain. Végtelenül ironikus módon a *Huszádik Század* köre által annyit hivatkozott spenceri szociáldarwinizmust bíráló Pikler az aktív állam mellett tört lándzsát, ő ugyanis Spencer tanaiból még – másfél évtizeddel Jásziék előtt – a győzelmes *laissez-faire* rendszerek potenciális öngazolását és naturalizálását olvasta ki.¹⁷ Ezzel szembe fordult a dualizmus kori liberális doktrínával – amelyet Cieger,

és korábban Schlett István elemzett –, amely a szociális önszerveződést rokonszenvennel, a politikai követeléseket és az állami beavatkozás igényét azonban mély gyanakvással szemlélte.¹⁸

Ennek az apránként és bizonytalanul kibontakozó gondolati iránynak az általános trendjébe illeszkedik a Csunderlik által bemutatott galileista „fejlődéstörténet”, amely párhuzamba állítható a Pók Attila által a *Huszadik Század* köre kapcsán leírt, néhány évvel korábbi eltolódással.¹⁹ A különbség abban ragadható meg, hogy a galileisták között már eleve nem voltak sem az establishmenthez köthető liberális értelmiségiek (fiatal Gratz Gusztávok, ha úgy tetszik), sem liberális arisztokraták. Így aztán kilépésre, szakadásra sem került sor: a Rákosi-féle, már említett akció után kibontakozott a galileisták oktatói tevékenysége, és a kör a szociáldemokrácia által vezetett választójogi küzdelembe is bekapcsolódott (1913-ig).

Talán minden résztéma közül itt kell a szerzőnek a leghatározottabban szembeszállnia azokkal az olvasatokkal, amelyeket az 1945 utáni emlékező-forrásközlő irodalom alakított ki, és amely a galileistákból – de legalábbis nagy részükből – az igazságra ébredő *Vorkämpfereket* kívánt formálni a munkásmozgalmak emlékének kisajátítására törekvő hivatalos ideológia számára. Könyvének egyik fontos erénye, hogy meggyőzően és az eldöntetlenséget, a történet egyértelmű zárását nem nyerő jellegét gondosan tiszteletben tartva kezeli ezt a kérdést. Világos, hogy a középosztályi származású diákok egy része sohasem vált szociáldemokratává, inkább úgy tűnik, hogy bár a politikai nézetek módosulhattak, számos új szerep is elfogadhatóvá vált (pl. a részvétel a szociáldemokraták mellett a tüntetéseken), a politikai identitások egyszerre stabilabbak és kiszámíthatatlanabbak maradtak, mint az egész kört jellemző nagyobb változás trendje. Csunderlik egyfelől bemutatja, hogy 1910 körül, éppen hogy a „baloldali” trenddel párhuzamosan alakult ki egy „jobboldali” csoport is a galileisták körén belül, a Bergson és mások irracionális filozófiájának hatása alá kerülő Dienes Valéria körül. Azokról a középosztályi háttérű galileistákról, akiket a szerző a szociáldemokraták között azonosítani tud (Forbáth Sándor és társai), feltételezhető, hogy már korábban, egyéb élmények hatására sorakoztak fel a munkásmozgalom mögé. Végül a szociáldemokratákkal való együttműködés belső platformja szintén inkább a vidéki, már érkezésükkor elkötelezett diákok belépésével alakult ki, semmint Polányi vagy más nem szocialista vezetők gondolkodásának alapvető és kimutatható megváltozása miatt. Ennek az ellentmondásos mozzanatnak az elbeszélése s egyben megtisztítása a különböző cselekményesítési módok – elsősorban a munkásmozgalmi románc – ráakódott rétegeitől a „bonyolító” jellegű írás- és érvelésmód egyik legtisztább példája Csunderlik munkájában. Eredménye pedig a galileisták történetének kinyitása, a századfordulós, társadalmában és mentalitásában változó Magyarország összetettségének felvillantása

a csak részkérdésnek tűnő átalakulás/eltolódás elbeszélése során.

Végezetül röviden ki kell térnünk a galileistáktól társadalmi szempontból a legtávolabb álló, ám az érintettek számát tekintve a korabeli ország legnagyobb kérdése, a földkérdés recepciójára és általában a paraszti társadalom jövőjére vonatkozó diskurzusra a körben. Ahogy több más, már említett kérdésben, itt is vonható párhuzam a Társadalomtudományi Társaság és a *Huszadik Század*, valamint a Galilei Kör és kiadványai között. Utóbbiak folytatták és elmélyítették a Jászi és társai, mindenekelőtt Braun Róbert által kezdeményezett kutatásokat. A könyvnek ez a fejezete azért is érdemelne talán nagyobb figyelmet – bár a szerző tudatosan nem a jelenből értékelő írói attitűdöt választotta, általában helyesen –, mert a kör legnagyobb hatású műve, máig talán leggyakrabban idézett írásos emléke Bosnyák Béla Oros községről írott munkája volt.²⁰ Épp emiatt a földkérdés kimerítőbb feldolgozása érdekes lett volna, bármennyire távolra mutat is, és bármennyire idegen is ez a kérdéskör a monográfia velejét – joggal – alkotó (fő-) városi problematikáktól és folyamatoktól. Ez volt az a kor, amikor az értelmiség egy része Köztes-Európában tudatosan az agrárkérdés megoldásának szentelte magát. Csunderlik is ismerteti Polányi *Vnaro!* című programadó írását, a pályázatot, de arról semmi többet nem tudunk meg, hogy hány galileista vett részt a nyári „izgatásokban” és az ország mely területén, hogy voltak-e összejövendések a helyi hatóságokkal, született-e bármilyen beszámoló, egyéb írásos lenyomat erről a két nyáron át folyó tevékenységről. Itt nem tűnik elégségesnek a szerző – amúgy önmagában jogos és helyes – fejezetzárása, amely szerint a világháború kitörése vetett véget az éppen csak beinduló galileista agráraktivizmusnak. Amikor például Romániában a galileisekhez hasonlóan „osztályidegen” Stere és Dobrogeanu-Gherea a poporanista, illetve a szociáldemokrata népi ideológia megalkotásán dolgozik, nehéz nem Dobrogeanu-Gherea beállítódásának párhuzamait látni Braunék és a Galilei Kör kezdeményezésében. A nemzetközi összehasonlítás elmaradása nem róható fel a szerzőnek, hiszen a

18 ■ Schlett István: A „munkáskérdés” és a szocializmus a magyar politikai gondolkodásban, 1848–1906. Adalékok a politikai ideológiák jelentésváltozásához. Kossuth, Bp., 1987.

19 ■ Pók: A magyarországi radikális demokrata ideológia kialakulása, 152–165. old.

20 ■ Bosnyák Béla: Oros község gazdasági és társadalmi rajza. Márkus, Bp., 1911. (A Galilei Kör Könyvtára). Az írást két részben ugyanebben az évben a *Huszadik Század* is közölte.

21 ■ Elképzelhető, hogy a vidéki agitációról és egyéb tevékenységekről nincsen vagy töredékes a forrásállomány. Ez esetben legalább ennek rögzítése volna fontos.

22 ■ Balázs Eszter: Az intellektualitás vezérei: Víták az irodalmi autonómiáról a Nyugatban és a Nyugatról, 1908–1914. Napvilág, Bp., 2009.; uő: Egy modern értelmiségi dilemmái a 20. század első éveiben – az értelmiségi magatartás értelmezése Jászi Oszkárnál 1904–1905-ben. In: K. Horváth Zsolt – Lugosi András – Sohajda Ferenc (szerk.): Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére. Osiris, Bp., 2003. 575–586. old.

munka kereteit ez a kontextualizálás témáról témára haladva szétfeszítette volna. Az viszont felróható, hogy nem igyekezett a magyar történelemben ugyanúgy elhelyezni, értelmezni a galileisták nyitását, mint a munkásság felé fordulást, amelyet persze a rendszeres szervezeti és személyes érintkezés sokkal intenzívebbé tett, és amelyet jelentőségének megfelelően nagy pontossággal mér fel.²¹

A „nagy korszak”, tehát az alapítástól az első világháborúig tartó időszak fentebb nagyon is töredékesen és vállaltan hiányosan tolmácsoltságot áttekintését a könyvben két rövidebb, de fontos fejezet követi. A „kis korszakról” szóló fejezet szándékoltnál inkább vázlat. Rövidsége és ebből fakadó tematikus esetlegessége ellenére is elegendő információt nyújt a két legfontosabb pontról ahhoz, hogy megfelelően záruljon le a könyv egyik vezérmotívuma, a radikalizmus és a szocializmus közötti ingadozás, az eszmerendszerek és személyek párhuzamos jelenléte a Galilei Körben 1914 előtt. Jól látszik, hogy nincsen „szerves” kimenet, ahogy az események sodrában a baloldalon a XX. század java részében sem egy bal-liberális, sem egy szociáldemokrata irány nem tudott tartósan érvényesülni. A Galilei-projektet a háború és kényszerei, majd a vereség utáni átalakulásban lezajló radikalizálódás töri ketté: a háború alatt létrejött és agitációt folytató bolsevik csoportot nem kell jellegadóknak tekintenünk, ahogy Csunderlik sem ekként kezeli, de helyes döntés tőle a kiemelésük, és nem csak a kör ellen 1918 szeptemberében indított bírósági eljárás miatt. Csakugyan a radikalizálódó galileisták mutatták meg azt a fejlődési utat, amelyet a háború vége után számos baloldali bejárat, és amelynek eredményeként a galileisták egy része bolsevizálódott, más része pedig a Tanácsköztársaság alatt legalábbis lelkes társutasként viszonyult a diktatúrához. A tegnap még galileis, ma már egy népbiztonságon dolgozó funkcionárius értelmiséginek – a szintén egykori tagok, Kun és Korvin mögül kilátszó – képe volt az, amely utóbb a két világháború közötti korszakban a demonizálásnak táptalajt adott. Lehetővé tette a „szerves összenövés” mítoszának megalkotását, amely a demokratikus radikalizmustól a bolsevizmusig egyazon – végzetes – ideológiai erjedés eredményét fedezte fel minden baloldali gondolatban. Bár Csunderlikről távol áll a túlzón empatikus, pszichologizáló beszédmód, lehetetlen nem érezni a történelem iróniáját, egyben az alapító személyes eszmei tragédiáját, ahogy elővezeti Polányi 1918–19-es makacs kitartását amellett, hogy Magyarországnak nem szabad, és nem is lehetséges bolsevizálódnia – amely miatt a Galilei Kör gyűlésén kifütyülték, ami viszont a jóslat tartalmát illeti, arra az ismert módon cáfoltak rá a későbbi események.

Az emlékezetkonstrukciókra vonatkozó Horthy-kori fejezet meglepetéseket nem tartogat, de megerősíti sejtéseinket. Ezzel együtt fontos adalék: megmutatja, hogyan vált a Galilei Kör annak a monadikus emlékezetkonstrukciónak önállóan részévé, amelyre az

1920 utáni establishment igyekezett áthárítani minden felelősséget – a háborús vereségtől az ország szét-hullásáig és nyomoráig. A három mini-esettanulmány (Tormay, Szekfű, Gratz) közül a Gratz Gusztávval foglalkozó alfejezet különösen jelentős. Nem, vagy nem csupán azért, mert Gratz maga egykor a *Husza-dik Század* első, a szakadás előtti főszerkesztője volt, hanem azért is, mert az establishmenten és különösen a régi vágású liberálisokat is felszívó konzervatív táboron belül egyértelműen a szabadelvű hagyomány örékének számított. Csunderlik szövegelemzése megerősíti: a Galilei Körről való beszédre ugyanúgy érvényes volt a korszak elitje szempontjából központi identitásképző szűzsékként működő demonizálás, amely legdühöttebben az októbristákat – és nem a kommunistákat – támadta. Amint a szerző fogalmaz, „Gratz elvitatta a Galilei Kör kezdeti, határozottan apolitikus identitását [...] és ehelyett »politikai segédcsoportként« írta le” (355. old.). Ahogy Gratz, ebben a kérdésben más, amúgy demokratikusabb hajlamú közértelmiségiek is „igazodtak” a hivatalos ideológiához, míg konkrét politikai vagy éppen 1918 előtti történeti kérdésekben adott esetben vállalták különvéleményüket. A Galilei Kört éppúgy a legnegatívabban kellett ábrázolni, mint Jásziékat, a nemzettől idegen szervezetként – az antiszemita toposzok megjelenése éppen Gratz esetében nagyon beszédes, hiszen a *Három nemzedék* vagy a Tormay-életmű kapcsán erre az olvasó nem nagyon kapja fel a fejét.

Gratz megidézése és a nagyon tanulságos, ha nem is meglepő fejezet után a könyv váratlanul véget ér. Meglepődtem, amikor a gyors logikájú, pergő szövegelemzés után másfél oldalas utóhangot találtam az emlékezetkutatást az 1945 utáni időszakra kiterjesztő újabb rész és egy bővebb, a Galilei Kör helyét a magyar *intellectual history*-ban kijelölő zárófejezet helyett. A konklúzió elmaradása meggyőződésem szerint hiba. A bevezető nagyon pontosan jelöli ki, milyen kultúrharc, ideológiai viták és milyen ideológiatörténeti nagy átalakulás metszeteiben jegecesedett ki az az akarat, amely a Galilei Kör megalakításához vezetett. Hanák, Szabó, Litván és Gyáni, valamint az értelmiségre irányuló legújabb történeti kutatások (Balázs Eszter)²² sokszori megidézése és alapos egymásra vonatkoztatása után így több szempontból mégiscsak lezáratlan marad a rendkívül gazdag szöveg. Ha ez Csunderlik szerzői gesztusa a textus nyitottságának megőrzése érdekében, úgy legalább az olvasói múltértelmezői dilemmák megidézése és a szerző által végrehajtott bonyolításának, problematizálásának áttekintése szükséges lett volna. Ha pedig van a szerzőnek értékelő véleménye, úgy ezt jó lett volna megismerni, nyitott szöveg ide vagy oda. Mit gondol a szerző (vagy legalább: mit enged meg szövege révén az olvasónak elgondolni) arról, hogy milyen ideológiai alakzatot képviselt a magyar művelődéstörténetben a Galilei Kör, nagy korszakában a demokratikus és középosztályi intellektuális radikalizmus és a szociáldemokrácia programja között

öröklöve? Hogyan lehetett közös nevező a materializmus, mennyiben volt történeti materialista a „polgári” szárny, és mennyiben őrződött meg a körben a semleges monizmus Ernst Mach által inspirált verziója? Es legáltalánosabban, egyben legkevésbé sem ragaszkodva a pozitivistá történetírás irratlan szabályaihoz: milyen életlehetőségei lettek volna, milyen potenciális fejlődési utak nyíltak a századelő Magyarországn a radikális demokrácia és a szociáldemokrácia szövetsége által formált közgondolkodásnak, szervezeti életnek és politikai aktivizmusnak? Milyen kontrafaktuális jövőolvasatokat enged meg az aprólékosan bemutatott „nagy korszak”, ha ceteris paribus a világháború nem történik meg? A szabad gondolat magyarságát a hamis dichotómia utóbbi felét választók elismerték volna valaha? Minderről jó lett volna olvasni az utószóban. Ha a könyv, amint remélem, megér egy második kiadást, talán a szerző ezt is hozzáfűzi.

Szintén tovább tisztítható a már megírt szöveg érvelése, ha a szerző alaposabban és következetesebben alkalmazza a konzervatív lett szabadelvű establishment, illetve a vele nemegyszer párton, hivatalon és főleg státuszon osztozó neokonzervatív irányzatok közötti különbségtételt. Világos, hogy a Galilei Kör tagjai ezeket egybenőtt vagy eleve közös tőről fakadó politikai alakzatoknak tartották. Mégis, vajon a magyar szekularizmus hagyománya egyáltalán nem ébresztett rokonszenvet a fekete ország ellen lázadó antiklerikálisokban? Érzékelték-e a szabadság ilyen olyan hagyományaihoz és intézményeihez, ha rendszertelenül is, de jelentkező elvi ragaszkodást a régi elit részéről? Mit gondoltak a Társadalomtudományi Társaság Gratzhoz és ifj. Andrassy Gyulához hasonló egykori tagjairól? Ha arra gondolunk, hogy az elvi alapon védelmezett, valóban kívül-belül magyar nacionalista Marczali Henriket mily kevésbé becsülték, még ha szektás hevület áldozata lett is, fogalmat alkothattunk a galileista intellektuális és erkölcsi szigorról. Épp ezért lenne érdekes erről is többet megtudni.

Végezetül egy javaslattal élnék. A szöveg olvasásából egyértelműen kiderül: Csunderlik, ahogy Szekfű tanulmánya is ígérte, valóban a legjobban felkészült narratológus történészek egyikévé érett.²³ A választott szerkezet és a feldolgozás kvázi-totalításra törekvő jellege miatt érthető döntés volt, hogy nem az eleve ismert, sőt virtuózan művelt módszer kizárólagos alkalmazása mellett döntött. A magyar történettudomány nagyobb javára merem remélni, hogy ez azt is jelenti, hogy egy nagyon fontos tanulmány van még a tarsolyában. Az 1945 utáni galileista emlékezet történetének megírására gondolok. Csunderlik egész könyvében folyamatos forráskritikát gyakorol, de ismételt narratológusként is megnyilvánul a szocialista korszakban született, egyszerre pótolhatatlan és nagyon ideologikus forrásokkal kapcsolatban. A könyvben is lett volna helye egy ilyen – utolsó – fejezetnek, de különösen érdekes lenne egy tisztán narratológiai olvasat, amelynek megírásához minden

rendelkezésre áll. Ez a munka az 1945 utáni hivatalos és mozgalmi emlékezet értelmezéséhez, természetének felmutatásához páratlanul érdekes és nagyon fontos hozzájárulást jelentene. Minél előbb olvashatjuk, annál jobb.

Végezetül, egyetlen bekezdésben, a könyv egészéről. Az előző részekben határozottan törekedtem arra, hogy jelezzek minden vonatkozást, ahol további szempontok érvényesítése, esetleges korrekciók indokolhatók. Mindez semmit sem von le a munka értékéből, legfeljebb azt jelzi, igyekszem elősegíteni, hogy a történetbonyolítás a Galilei Kör kapcsán még jobban kibontakozhassék. A *Radikálisok, szabadgondolkodók, ateisták* ugyanis kiváló, fontos és alapos munka. Egy olyan narratológusként ismert történész mutatja meg benne szűken értett módszertanát messze meghaladó teljes céhes fegyvertárát, aki emellett kiváló problémalátással közelít történelmünk egyik komplex, lassú és nagy átalakulásához, a magyar késő modernizmus szellemi gyökereinek keletkezés-történetéhez. A kiválasztott résztema önmagában is jelentős, de különösen fontossá válik a Csunderlik Péter által végrehajtott kiterjedt kontextualizálásban. Így nemcsak a Galilei Körrel tudunk meg többet, nemcsak a baloldali fiatal értelmiség századeleji útkezesében ismerjük fel a kor kihívásaira válaszul kibontakozó magyar baloldali szellemi élet gazdagságát, de közelebb kerülünk a magyar történetírás egyik, Hanák Péter óta fontos és vitás kérdésének értelmezéséhez is. A kossuthi elképzelés szerint a liberális és nacionalista Magyarország lényege szerint mindig európai és mindig magyar lett volna, a kettő közötti feszültségek kiiktatása nyomán.²⁴ Ez volt a liberális magyar nacionalizmus nagy programja. Ennek a programnak a kifulladás a mi nagy XIX. századunk vége is, amely nemcsak a vereséget, de magát az első világháborút is egy-másfél évtizeddel megelőzi. Amit Kossuth „európainak” mondott, azt jórészt a „szabad” jelölte más kor más szavával a századfordulón. Minél többet tudunk arról, hogyan törekedtek a szellemi erők – Jászi programjához hasonlóan – a szabad és a magyar újbóli összeházasítására, annál inkább körvonalazódik történetírásunkban annak a baloldalnak a titkos története, amelyet a XX. század eseményei legtöbbször a társadalmi-politikai perifériára kergettek, leszámítva néhány rövid, jellemzően forradalmi időszakot. Csunderlik Péternek köszönhetően ebben a munkában a magyar történetírás nagy lépést tett előre. □

23 ■ Csunderlik Péter: A pojácától az ikonig: Szekfű Gyula Rákóczi-képének átváltozásai. *Aetas*, 28 (2013), 4. szám, 119–130. old.

24 ■ „Hogy a magyar európaias legyen, s az, mit európainak nevezünk, e honban mindig magyar maradjon.” *Pesti Hírlap*, 1841. február 6. Idézi: Szabad György: *Kossuth politikai pályája*. Kossuth, Bp., 1977. 54. old.